

Р. О. Литвиненко

ПРО ВИДІЛЕННЯ ТА ХРОНОЛОГІЮ НОЖІВ УЛЯНІВСЬКОГО ТИПУ

Статтю присвячено виділенню нового типу ножів бронзового віку Надчорномор'я, визначенню їхньої хронології та культурної приналежності.

Ключові слова: Надчорномор'я, бронзовий вік, зрубна культура, сабатинівська культура, поховання, скарб, ножі улянівського типу, хронологія.

Вступ. У корпусі металевих ножів пізньо-бронзового віку Північного Причорномор'я виділяється невелика серія виробів із особливим оформленням перехвату, сформованим шляхом додаткової бічної проковки місця переходу від руків'я до клинка. Через це ширина цієї ділянки ставала вужчою за черешок, а товщина — більшою за інші ділянки ножа, за рахунок нанюття — наклепаного металу. Попри цю специфічну технологічну і прикметну морфологічну деталь, цей різновид ножів досі не виділено в окремий типологічний таксон. До того ж перша знахідка розглядуваних ножів, яка походить із Улянівського скарбу й відома вже понад 60 років, чомусь не потрапила до однієї з найвідоміших класифікацій причорноморського металу (Черных 1976), попри включення до неї решти предметів цього комплексу, що відзначено і в літературі (Leskov 1981, S. 15, Not. 1).

Відтоді кількість ножів розглядуваного різновиду збільшилась, переважно за рахунок поховальних комплексів, досліджених курганами експедиціями 1980-х років — заключного «новобудовного» десятиріччя, а останніми роками — ще й завдяки випадковим знахідкам. Унаслідок цього розширилась географія знахідок, а головне — з'явилась важлива інформація щодо їх культурної атрибуції та відносної хронології. Проаналізувати й узагальнити ці

дані й покликана пропонована увазі зацікавленого читача стаття.

Характеристика джерел. Авторіві нині відомо сім ножів відповідного типу, з яких чотири походять із курганных поховань зрубної культури, один входить до складу скарбу, а ще два є випадковими знахідками. Наведемо стислу інформацію про ці комплекси і знахідки.

1. Басань, Бабакова могила 3/5 (Пологівський р-н Запорізької обл.) — досліджене 1988 р. експедицією Запорізького обласного краєзнавчого музею під керівництвом А. В. Плешивенко (Плешивенко 1993, с. 134—138, табл. VII). Поховання 5 справлене на ритуальному майданчику, облаштованому між двома курганами ранньої-середньої бронзи, і перекрите з'єднувальним валом-досипкою, що утворила довгу могилу (Плешивенко 1993, с. 132, табл. III: 1). Прямокутну гробницю-цисту зведено просто на поверхні майданчика горизонтальною кладкою з гранітних блоків, зовні обмазано мулом і перекрито плитами (рис. 1: 1—4). Розміри гробниці, м: зовнішні — 3,4 × 2,68, внутрішні — 2 × 1,3, висота — до 1,15. На заглибленій у ґрунт долівці, покритій тліном підстилки, виявлено сліди кістяка, орієнтованого черепом до Пд — Сх — Сх. При узголів'ї лежала велика керамічна посуда з ребром у верхній чверті й валикоподібним оформленням вінця, карбованим пальцевими відбитками. У центрі могили на тліні дерев'яного блюда / таці (?) лежав бронзовий ніж. Він мав вузький і короткий, вочевидь сточений, підтрикутний клинок із лінзовидним перетином, відокремлений від широкого прямокутного черешка торцевими виїмками, сформованими двобічною проковкою, завдяки якій на обох плоских поверхнях утворились)(—подібні наклепки металу — на-

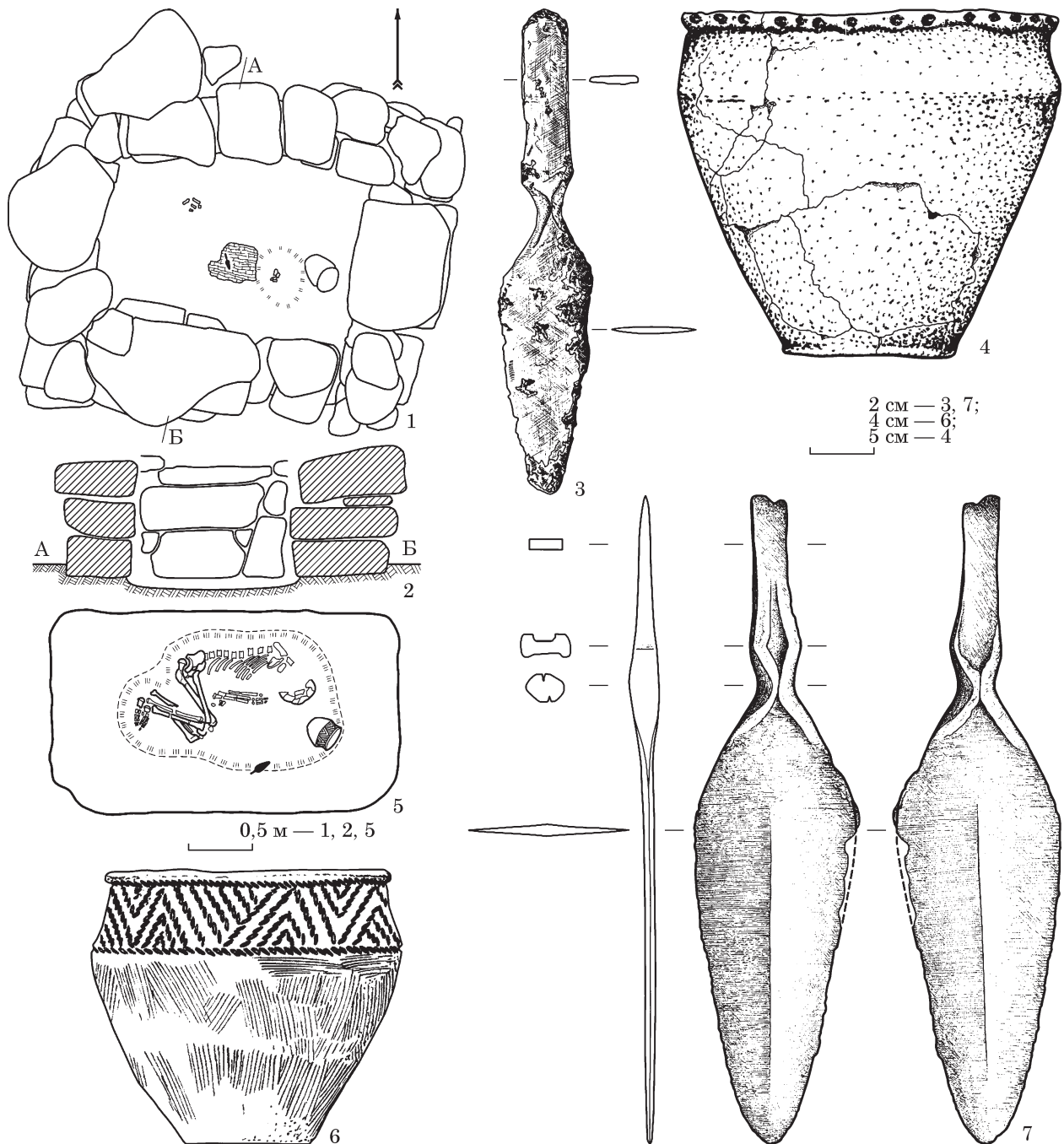


Рис. 1. Поховання зрубної культури з бронзовими ножами: 1—4 — Басань (Бабакова могила) 3/5; 5—7 — Іванівка 1/1

нютні. Розміри, см: загальна довжина — 15,1, довжина клинка — 8,7, найбільша ширина клинка — 2,8, товщина клинка — 0,25, довжина черешка — 5,4, ширина черешка — 1,4, товщина черешка — до 0,3, ширина перехвату — 0,75 (рис. 1: 3).

2. Іванівка 1/1 (Волноваський р-н Донецької обл.) — досліджене 1990 р. експедицією «Єврика» під керівництвом В. Ф. Клименка (Клименко 1998, с. 165, рис. 56: 3; 57: 1, 2). Поховання 1 було основним у кургані, справлене у перекритій повздовжніми дерев'яними плахами прямокутній із округленими кутами ямі розміром $2,57 \times 2,15$ м і глибиною 1,35 м. На

вкритій крейдою та коричневим тліном підстилки долівці лежав у зібганій лівобічній позі з орієнтацією головою до Пд Сх скелет дорослого небіжчика, якого супроводжували розміщені попереду керамічна посуда і бронзовий ніж (рис. 1: 5—7). Горщик із високо розміщеним згладженим ребром було орнаментовано по плічках горизонтальним трикутним паркетом, виконаним відбитками шнура; зовнішня поверхня мала жовтий ангоб і вертикальні сліди обробки тріскою та / або дрібнозубчастою гребінкою (рис. 1: 6). Массивний бронзовий ніж мав широкий ланцетоподібний клинок із заокругленим кінцем і виділеним ребром, із двобічно

прокованим місцем переходу від клинка до черешка, тому на цій ділянці утворився потовщений виїмчастий перехват, який на обох плоских сторонах має)(-подібний рельєфний нанютень, а також слабо виражене перехрестя. Черешок має клиновидний розклепаний насад. Розміри, см: загальна довжина — 20,3, довжина клинка — 14,2, найбільша ширина клинка — 5,1, товщина клинка — 0,33, довжина черешка — 6,1, ширина черешка — 1,0—1,1, ширина перехвату — 1,0, товщина перехвату — 0,95, ширина перехрестя — 1,6 (рис. 1: 7).

3. Миньківка 6/1 (Артемівський (Бахмутський) р-н Донецької обл.) — досліджене 1988 р. новобудовною експедицією Донецького держуніверситету (Кравец, Посредников 1996, с. 89—92, рис. 9). Поховання було основним і єдиним у кургані. Справлене в дерев'яному зрубі (зовнішній розмір $2,25 \times 1,85$ м), установленому на долівці просторої прямокутної ґрунтової ями ($2,57 \times 2,15 \times 1,35$ м), перекритій повздовжніми дерев'яними плахами, на яких виявлено череп корови (можливо, рештки шкури) і кременевий відщеп. У центрі гробниці на

підстилці було покладено в зібганій лівобічній позі дорослого небіжчика, орієнтованого головою до Пн Сх. Його супроводжувала напутня їжа у великому керамічному горщику з уступчастим ребром у верхній чверті й орнаментальним фризом шнурових трикутників по плечу, а також питво у маленькій циліндричній баночці і м'ясо (кострець) з покладеним поруч нього бронзовим ножом (рис. 2: 1—5). Морфологічно миньківський ніж нагадує мініатюрний аналог описаного вище іванівського екземпляра, відрізняючись від нього менш рельєфним)(-подібним наклепуванням від торцевої проковки в місці переходу клинка до черешка і розклепаним напівкруглим насадом останнього. Розміри, см: загальна довжина — 15,0, довжина клинка — 9,5, найбільша ширина клинка — 3,5, товщина клинка — до 0,25, довжина черешка — 4,4, ширина черешка — 0,8—1,0, товщина черешка — до 0,18, ширина перехвату — 0,7, товщина перехвату — 0,4 (рис. 2: 4).

4. Новомиколаївка, Смоловська могила 1/5 (Генічеський р-н Херсонської обл.) — досліджене 1983 р. Ю. О. Шиловим у складі



Рис. 2. Поховання зрубної культури з бронзовими ножами: 1—5 — Миньківка 6/1; 6—8 — Новомиколаївка (Смоловська могила) 1/5



Рис. 3. Бронзовий ніж з Улянiвського скарбу

Херсонської експедиції Інституту археології АН УРСР (Кубышев и др. 1983, с. 147—148, табл. 78: 1, 2; 79: 1). Поховання 5 було впущеним до вершини кургану 1 (Смоловська могила), який був довгою могилою 8-подібної форми, сформованою двома первинними курганами зрубної культури й об'єднувальною доширкою над похованням цієї ж культури. Воно справлене у перекритому деревом і очеретом дерев'яному зрубі, установленому на долівці великої прямокутної ями зі заплічками, перекритої впоперек деревом і очеретом, ширина якої по верхньому контуру становила 3,4 м, по нижньому — 1,83 м, глибина — 2,7 м. Західна половина могили була зрізана розкопочною траншеєю, тому довжина могильної ями залишилась невідомою (рис. 2: 6). На перекритті зрубу зафіксовано уламок кістки тварини й сліди вогню. На вкритій крейдою та бурим тліном підстилки долівці зберіглася лише верхня половина кістяка літнього чоловіка (?), укладеного на лівому боці з орієнтацією черепом до Пд — Сх — Сх. Небіжчика супроводжено напутньою їжею в неорнаментованому слабко профільованому горщику (рис. 2: 7) і м'ясом барана (кострець) із покладеним на нього бронзовим ножом. Ніж мав сильно сточений, первинно підтрикутний клинок із притупленим кінцем, черешок із розклепаним насадом, відокремлений від клинка згладженим підромбічним перехрестям і глибоким перехватом, сформованим двобічною торцевою проковкою, яка утворила на цій ділянці)(-подібні двосторонні нанютні. Розміри, см: загальна довжина — 12,8, довжина клинка — 6,5, найбільша ширина клинка — 2,4, довжина черешка — 4,7,

ширина черешка — 0,9—1,5, товщина ножа — до 0,28, ширина перехвату — 0,8, товщина перехвату — 0,55, ширина перехрестя — 1,57 (рис. 2: 8).

5. Улянiвський скарб (Вознесенський р-н Миколаївської обл.) — виявлений 1960 р. на березі р. Солоної (правої притоки Гнилого Єланця), навпроти с. Улянiвське Єланецького (нині Вознесенський) району, зберігається у Миколаївському обласному краєзнавчому музеї. Містив чотири бронзові предмети: цілий серп і уламок серпа, пласке тесло і ніж (Leskov 1981, S. 15—16, Taf. 4C). Існує припущення щодо можливої належності до цього скарбу сокири з канельованою втулкою (Ключко 2006, с. 145), яке більшість дослідників не поділяє і яке ми прокоментуємо нижче. Бронзовий ніж із листоподібним дволезовим клинком, що має нервюру посередині й фаски заточки вздовж лез, перехватом і слабко вираженим ромбічним перехрестям, сформованими двобічною торцевою проковкою, від якої на обох пласких сторонах залишились рельєфні наклепування по краям; черешок вузький і короткий, дещо розклепаний на кінці. Розміри, см: загальна довжина — 17,5, довжина клинка — 12,2, найбільша ширина клинка — 3,7, товщина клинка — 0,3, довжина черешка — 3,6, ширина черешка — 0,4, товщина черешка — 0,3, ширина перехвату — 0,9, товщина перехвату — 0,41, ширина перехрестя — 1,0 (рис. 3).

6. Сумська обл. — виявлений 2015 р., точна локалізація знахідки автором невідома. Ніж із ланцетоподібним клинком, відокремленим від ланцетоподібного черешка симетричними дуговими виїмками, сформованими шляхом торцевої двобічної проковки, за рахунок якої утворились)(-подібні потовщення та згладжене підромбічне перехрестя. Клинок не заточений, має, як і черешок, плаский торець, що натякає на незавершеність роботи з виготовлення знаряддя. Розміри, см: загальна довжина — 15,6, довжина клинка — 9,2, найбільша ширина клинка — 2,8, торцева товщина клинка — 0,2, довжина черешка — 4,5, ширина черешка — до 1,5, ширина перехвату — 1,1, товщина перехвату — 0,55, ширина перехрестя — 1,57 (рис. 4: 6).

7. Глухів (Сумська обл.) — знайдений 2017 р. на поселенні бронзового віку на надзаплавній дюні правого берега р. Клевень в районі м. Глухова. Ніж із ланцетоподібним клинком, відокремленим від черешка глибокими боковими виїмками і)(-подібним нанютнем-упором, сформованим двобічною торцевою проковкою, і згладженим підромбічним перехрестям. Розміри, см: загальна довжина — 13,8, довжина клинка — 9,0, найбільша ширина клинка — 2,7, довжина черешка — 3,6, ширина черешка — 1,5—0,8, середня товщина клинка і черешка — 0,2—0,3, ширина перехвату — 0,78, товщина перехвату — 0,7 (рис. 4: 5).

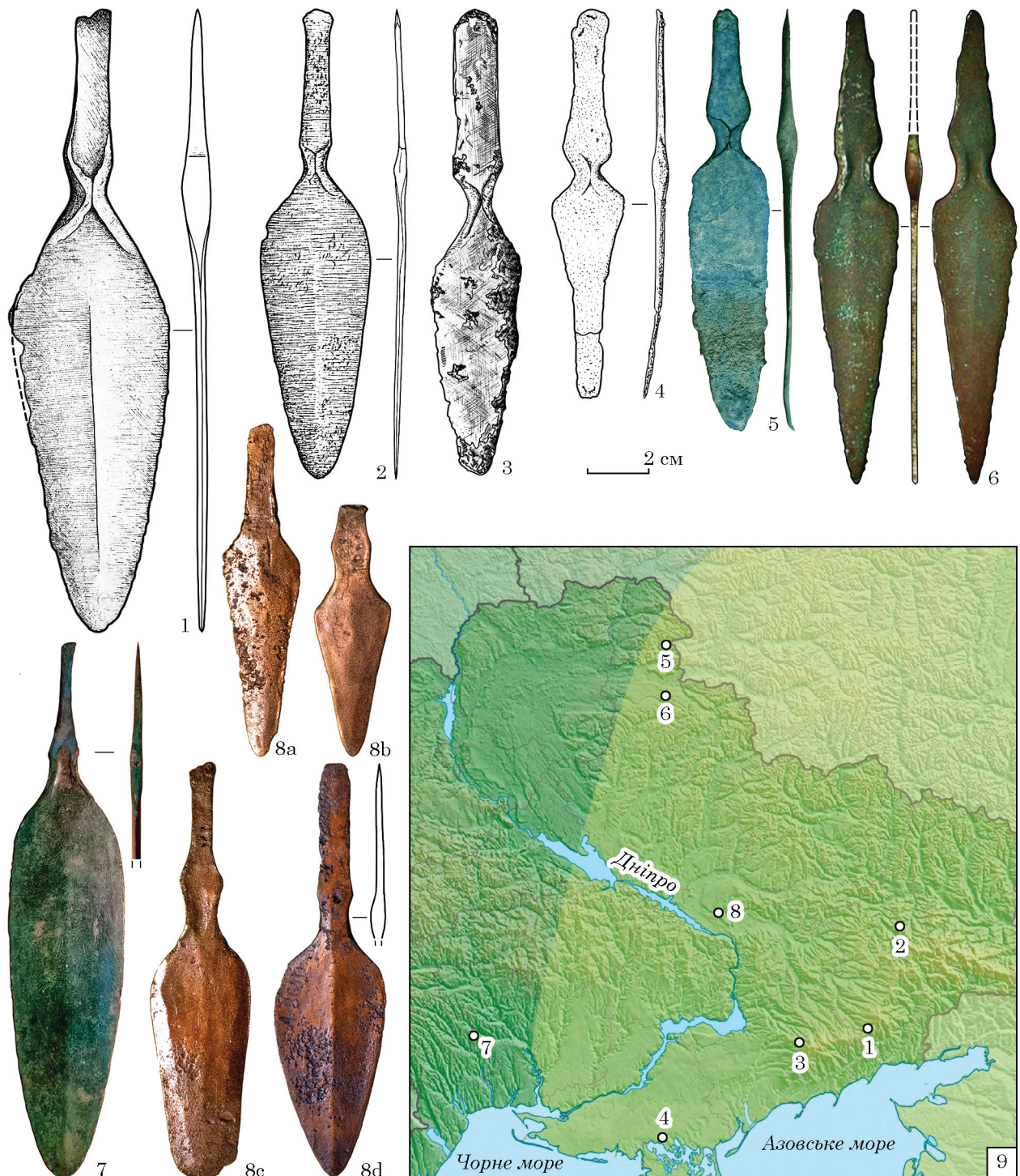


Рис. 4. Бронзові ножі улянівського типу: 1 — Іванівка 1/1; 2 — Миньківка 6/1; 3 — Басань 3/5; 4 — Новомиколаївка 1/5; 5 — Глухів; 6 — Сумська область; 7 — Улянівський скарб; 8 — Лобойківський скарб; 9 — карта поширення ножів улянівського типу (нумерація відповідає позиціям рис. 4; жовте тло — ареал зрубної культурної області)

Аналіз матеріалів. Зі семи наведених знахідок чотири походять із курганных поховань і є найінформативнішими для культурно-хронологічної атрибуції. Всі чотири поховання належать до зрубної культури, бережнівсько-маївської (БМЗК), за номенклатурою В. В. Отрощенко. Деякі обрядові характеристики та керамічний інвентар (дерев'яні зруби, ребристі горщики з геометричним шнуровим орнаментальним фризом на плічках), з одного боку,

видаються більш властивими першому періоду БМЗК. Натомість ці показники самі по собі не є абсолютними, адже, трапляючись у могильниках різних етапів БМЗК, вони при цьому мають тенденцію питомо зменшуватись від раннього до пізнього періодів (Отрощенко 2003, с. 81). Водночас інші обрядово-інвентарні прикмети поховань із ножами, що нас цікавлять, є показовими для пізнього періоду БМЗК — кам'яна циста з горизонтальною кладкою стін, посуд із

валиковим декором. Авторіві вже доводилось давати ґрунтовну оцінку похованням зрубної культури, справленим у кам'яних цистах, зокрема і в частині хронології цих комплексів. За комплексом критеріїв, зокрема стабільно пізньою стратиграфічною позицією таких поховань у курганах зрубної культури, та іншими обрядово-інвентарними ознаками, зроблено висновок щодо тяжіння поховань у кам'яних скринях загалом, а в цистах із горизонтальною кладкою стін — особливо, до пізнього етапу зрубних могильників (Литвиненко 1992, с. 42; 1999, с. 15—17; 2000, с. 9—13). Валикова орнамента кераміки, хоча і з'являється на ранньому етапі БМЗМ, проте здебільшого притаманна комплексам її пізнього періоду (Отрощенко 1981, с. 57; Литвиненко 1994, с. 8, 12; Забавін 2018, с. 6—7).

Ці загальні симптоматичні спостереження можна доповнити наявними стратиграфічними даними, які безпосередньо стосуються описаних вище поховань із ножами. З чотирьох захоронень лише два перебували в стратиграфічних контекстах. Так, у Бабаковій могилі поховання 5 стратиграфічно зіставне з похованням 9, яке облаштоване у підніжжя овалового валу-досипки розміром 22×14 м і висотою 1—1,2 м, насипаного над похованням 5, після чого первинний вал було перекрито вторинною оваловою досипкою площею 22×26 м і потужністю до 1,6 м (Плешивенко 1993, с. 132, табл. III: 1). Формально поховання 5 (із бронзовим ножом) з'явилося раніше за поховання 9, з яким воно розділене первинним валом-досипкою. Натомість загальний контекст цієї ділянки кургану більше схиляє до думки, що вторинна досипка, яку зводили після впускного поховання 9, пов'язана не стільки з останнім (надто пересічним воно виглядає), скільки з основною грандіозною гробницею 5, і, по суті, є остаточним оформленням з'єднувальної досипки між первинними курганами 3 і 4. Тоді поховання 9 видається супровідним для домінуючого соціально значущого поховання 5, а відтак обидва комплекси навряд чи суттєво розірвані в часі й мають розглядатись в рамках одного хронологічного горизонту (рис. 5). Цьому не суперечать і обрядово-інвентарні характеристики впускного поховання 9, справленого в маленькій овалній ямі розміром $1,25 \times 0,7$ м і глибиною 0,7 м з кам'яним перекриттям і закладом, в яку було втиснуто сильно зібганого дорослого небіжчика на лівому боці з орієнтацією головою до Пд — Пд — Сх, що супроводжувався керамічною банкою (Плешивенко 1993, с. 140, табл. VIII: 5, 6). Саме такі ознаки є притаманні приазовським похованням зрубної культури пізнього періоду (Литвиненко 1992, с. 42; 1999, с. 15; Забавін 2018, с. 6).

Друга стратиграфічна ситуація, що її реконструйовано в Новомиколаївському кургані 1 (Смолівська могила) на Херсонщині, є цікави-

шою та інформативнішою (рис. 5). Запорукою успіху в цій справі стали вдало реалізована автором розкопок методика розкопок довгої могили паралельними траншеями за подовжньою віссю і доволі якісна польова фіксація отриманих результатів. Отже меридіональна орієнтована довга могила 8-подібної форми мала в основі два первинних кургани, зведені над основними похованнями зрубної культури 1 (південний) і 2 (північний). Ці первинні комплекси є дуже подібними: обидва справлені за обрядом кремації «на стороні» в ґрунтових ямах однакової орієнтації та подібного розміру ($1,43 \times 1,12$ і $1,43 \times 1,03$ м) зі встановленими до них дерев'яними зрубами; обидва були в центрі виритих на підкурганному майданчику кільцевих ровиків, перекривались метрично і конструктивно близькими насипами (діаметри 21 і 22 м), що дає вагомі підстави вважати поховання 1 і 2 якщо не синхронними, то дуже близькими в часі, в чому ми солідаризуємося з автором розкопок (Кубышев и др. 1983, с. 149—150), відносячи їх до I стратиграфічного горизонту кургану 1.

Згодом до центру північного кургану було впусcene поховання 3 зрубної культури (через його зруйнованість можна визначити лише Пд Сх орієнтацію небіжчика, супроводжуваного неорнаментованою керамічною банкою), перекрите потужною оваловою в плані досипкою 33×29 м, яке і складає II стратиграфічний горизонт.

Надалі в проміжку між двома сусідніми курганами, а точніше біля краю південної поли великого північного кургану, було справлене поховання 4 зрубної культури: у прямокутній ямі розміром $2,11 \times 1,54$ м, до якої встановлено дерев'яний зруб; на долівці могили було покладено дорослого небіжчика в зібганій лівобічній позі зі східною орієнтацією та перехресною позицією рук, головою до Пн — Сх — Сх, яко-го супроводжувала напутня їжа у ребристому неорнаментованому керамічному горщику та м'ясо (кострець) з покладеним на нього бронзовим ножом. З цим захороненням пов'язана потужна досипка, яка не лише з'єднала сусідні кургани, а й повністю перекрила найбільший з них — північний, сформувавши 8-подібну довгу могилу розміром 84×42 м, висотою 3,25 м. Тому поховання 4 зі з'єднувальною досипкою відповідає III стратиграфічному горизонтові.

Поховання зрубної культури 5 і 6 були впускними до центральної частини первинного північного кургану. Натомість стратиграфічна картина, зафіксована профілями сусідніх брівок, не сприяє з'ясуванню часового співвідношення цих поховань зі з'єднувальною досипкою над похованням 4, а тому залишається констатувати лише той факт, що поховання 5 і 6 є пізнішими за поховання 2 і 3, що дає підстави відносити їх до III стратиграфічного горизонту, подібно до поховання 4. У підсумку здійсненого аналізу побудовано загальну стратиграфічну

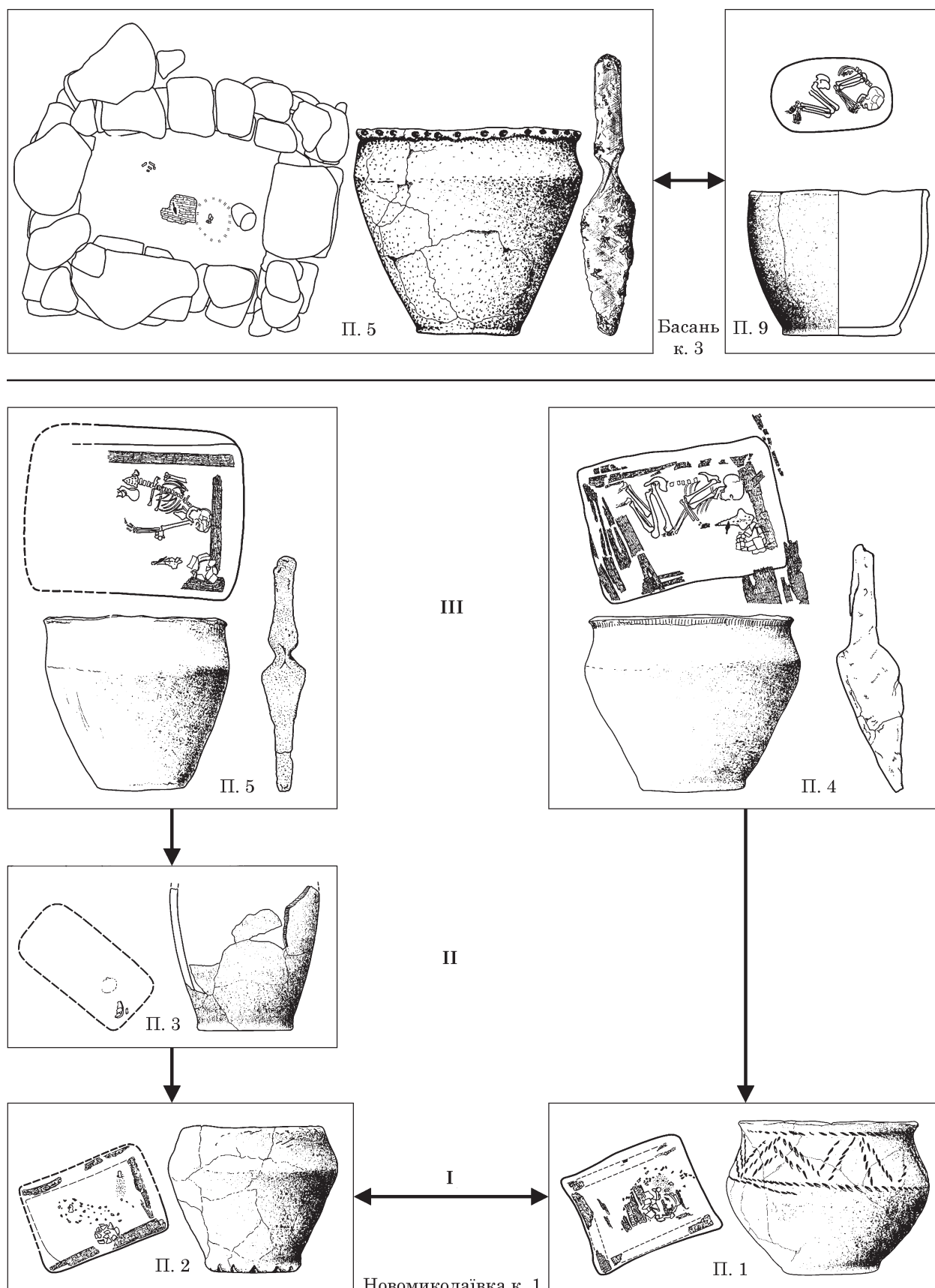


Рис. 5. Поховання зрубної культури з ножами улянівського типу в курганній стратиграфії

колонку поховань зрубної культури Смоловської могили (рис. 5).

Аналіз цієї трисхідчастої стратиграфічної колонки дає можливість констатувати: 1) поховання у межах кожного горизонту демонструють виразну, аж до деталей, подібність на обрядово-інвентарному рівні, що додатково підтверджує їхню відносну одночасність; 2) комплекси різних горизонтів не мають суттєвих відмінностей між собою, що можна тлумачити як свідчення певної часової близькості, можливо в рамках одного хронологічного періоду. На жаль, зруйнованість поховання 3, що утворює II горизонт, перешкоджає змістовно долучити його до порівняльного аналізу. Водночас поховання 5 (з двобічно прокованим ножем) у межах цієї хронологічної триступеневої протяжності посідає найпізнішу позицію — III горизонт. Цікаво, що стратиграфічно синхронне і обрядово тотожне йому поховання 4 теж містило бронзовий ніж для м'ясної їжі. Іноді такі типологічно прості ножі з листоподібним клинком вважають мало придатними для хронологічного діагностування, проте саме на підставі матеріалів курганных могильників Сіверсько-донецчини нами було помічено, що листоподібні ножі без перехрестя трапляються лише в похованнях кінця розвинутого (II) і початку пізнього (III) етапів (Литвиненко 1994, с. 147—148). Навіть якщо припустити належність усіх поховань зрубної культури Смоловської могили до раннього періоду БЗМК, то поховання 5, яке нас цікавить, має бути приуроченим до самого кінця цього періоду, що слід враховувати і для оцінювання хронології ножів із двобічною торцевою проковкою й потовщенням на місті перехвату. Загалом же можна припускати, що виділені нами ножі з)(—подібними нанютями завершують еволюційно-типологічний ряд класичних зрубних ножів із перехватом і ромбічним пласким перехрестям, адже деякі їх екземпляри (Іванівка 1/1, Новомиколаївка 1/5, Глухів, Сумська обл.) за морфологією нагадують найпізніші зразки зрубних ножів із повністю відокремленим від клинка пласким перехрестям. Важко сказати, чи були наші ножі з потовщеним перехватом проміжною типологічною ланкою між зрубними ножами з пласким ромбічним перехрестям та кинджалами із кільцевим упором, як це вважають деякі дослідники, але в похованнях зрубної культури такі кинджали вже не трапляються. Цей факт можна тлумачити або крізь призму трансформації поховального обряду, який на фінальному етапі зрубної культури вже не передбачав супровід небіжчиків ножами / кинджалами, або крізь призму хронології: під час побутування кинджалів із кільцевим упором зрубна культура вже припинила своє існування. Втім, як відомо, перехідні періоди почасти є доволі специфічними й непростими для розуміння процесів, які протягом них відбувались.

Серед інших можливостей у визначенні хронології розглядуваних ножів можна залучити Улянівський скарб. Стосовно хронології цього комплексу існує декілька точок зору. Першу обґрунтував понад 40 років тому О. М. Лесков у відомій німецькій монографії, присвяченій причорноморським скарбам розвинутого й пізнього бронзового віку. На його думку, до складу скарбу входили різночасові предмети, найдавнішим із яких він вважав серп, відносячи його до кінця ранньозрубного часу. Деяко пізнішою, «вже типовою для пізнього бронзового віку» автор вважав пласку тесло-сокиру. Особливо цікавим і хронологічно діагностичним предметом названо ніж, у якому сполучено «відчутно архаїчний елемент» — сформоване куванням потовщення в основі руків'я, з відносно масивним клинком із центральним ребром і ромбічним перетином, що «нагадує кинджали сабатинівської доби». Керуючись сполученням в Улянівському скарбі виробів із такими ознаками, дослідник датував його ранньосабатинівським періодом (Leskov 1981, S. 15—16, 90, 91; Taf. 4C).

Свою точку зору щодо хронології Улянівського скарбу запропонував В. І. Ключко у монографії з озброєння і військової справи на теренах давньої України. Аргументації він не наводить, проте висловлює думку щодо віднесення скарбу «до часу культури багатоваликів кераміки» (Ключко 2006, с. 147), в нашому розумінні — бабинської. У мене як у читача склалося враження, що певним чинником на користь віднесення В. І. Ключком Улянівського скарбу до КБК (бабинської) стало й обережне припущення про належність до цього комплексу мідної втульчастої сокири з канельованим обухом, знахідка якої прив'язується до с. Улянівка Сланецького району Миколаївської області (Ключко 2006, с. 145). Такі сокири зазвичай пов'язують із пізньокатакомбною або бабинською культурами (Кореневський 1976, с. 30; Ковалева 1981, с. 27; Черных 1997, с. 208—211, 217—218, табл. 8; Ключко 2006, с. 144—145; Литвиненко 2011, с. 166—169; та ін.). Але ж певних даних на користь включення сокири до вмісту Улянівського скарбу немає: комплекс складається лише з чотирьох предметів, що мають облікові фондові номери А 5966 — А 5969, які не зіставні з номером указаної втульчастої сокири (№ А 5893, КВ 29260), що засвідчує їхнє різночасне надходження до Миколаївського обласного музею¹. У нещодавній

1. Автор глибоко вдячний ст. викладачеві кафедри історії, директору музею археології та етнології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського К. В. Горбенку, а також співробітникам Миколаївського обласного краєзнавчого музею — старш. наук. співроб. науково-експозиційного відділу Н. М. Гаркуші та старш. наук. співроб. відділу фондів М. І. Чепкасовій за люб'язно надану інформацію та фотографії улянівського ножа.

давньому особистому спілкуванні В. І. Ключко висловив думку, що в цілому речі Улянівського скарбу не мають вузького датування, проте тесло з цього скарбу є близьким до лобойківських, тобто часу бережнівсько-маївської зрубної культури, що (з урахуванням відносної хронології культур і місця знахідки скарбу — Р. Л.) дає підстави відносити улянівський комплекс до найпізніших у системі бабинської культури.

Протягом двох останніх десятиріч із приводу хронології Улянівського скарбу кількаторазово висловлювався В. С. Бочкарьов, погляд якого за цей час, здається, дещо трансформовався. Про початкову позицію можна судити з орієнтовної схеми хронології культур і металоконкомплексів доби пізньої бронзи Східної Європи, опублікованої у співавторській з В. О. Дергачовим монографії, присвяченій металевим серпам. У ній Улянівський скарб посідає місце переходу від кінця II періоду (бабинського) до початку III періоду (сабатинівського), з деяким тяжінням до пізньобабинського (Дергачев Бочкарев 2002, с. 13, рис. 1). У пізнішій праці дослідник висловився з приводу Улянівського скарбу предметніше, зазначивши, що його дата визначається за типом вузького видовженого трапецієподібного плаского тесла, характерного для лобойківського-голоурівських бронз, які впевнено датуються III періодом в авторській періодизаційній схемі. Проте наявність у складі скарбу серпа / серпів ібракаївського типу, характерного для зрубної культури та визначального для II періоду, дозволило авторові звизити датування Улянівського скарбу до початку III періоду, віднісши його вже не до бабинської, а ранньосабатинівської культури (Бочкарев 2012, с. 199). Згодом він навіть виділив окремий *улянівський тип* пласких тесл-серпів і визначив його в якості одного з провідних типів лобойківсько-дербеденівського комплексу, який складав основу IV хронологічної групи в новій схемі періодизації, побудованій методом комбінаційної статистики артефактів зі замкнених комплексів — скарбів і поховань (Бочкарев 2020, с. 492, 512).

В одній зі щойно згаданих праць, характеризуючи дербеденівський металоконкомплекс, В. С. Бочкарьов виділив список інновацій, що стали визначальними для відповідного хронологічного періоду (III — за старою схемою, IV — за новою), серед яких є така: «*дволезові ножі з пласким перехрестям трансформувались в ножі та кинджали з потовщеним упором-перехрестям*» (Бочкарев 2012, с. 199). У зв'язку з цим важливим і слушним зауваженням видається дивним, що дослідник при оцінці хронології Улянівського скарбу залишив поза увагою факт, що саме таким потовщеним перехрестям характеризується улянівський ніж. Ба більше, у описі цього ножа автор зазначав, що він «*має глибокий перехват і пласке чітко виділене перехрестя*» (підкреслення

мое — Р. Л.; Бочкарев 2012, с. 199). Наголошено, що хронологічним маркером слугувало саме потовщене перехрестя, а не кільцевий упор, оскільки дослідник чітко розрізняє ці дві типолого-технологічні ознаки (Бочкарев 2012, с. 204).

У цьому зв'язку нагадаємо, що потовщення на місці переходу від клинка до черешка, окрім улянівського ножа, має один із ножів Лобойківського скарбу (Дергачев, Бочкарев 2002, табл. 105: 17), знайденого 1966 р. в однойменному селі на Орлі, який дослідники синхронізували з Улянівським скарбом (Leskov 1981, S. 90—91; Бочкарев 2012, с. 199; 2020, с. 492, табл. 1). На подібність цього лобойківського екземпляра до розглядуваних ножів із нанютнями ми свого часу звертали увагу (Литвиненко 1999, с. 17; 2000, с. 13). Маючи нині якісні, щоправда однобічні, фотографії виробів із Лобойківського скарбу¹, можемо стверджувати, що у згаданого ножа (рис. 4: 8d), при наявності сформованого куванням потовщеного перехвату, відсутня)(—подібна наклепка-нанютень на пласкому боці. Водночас виявилось, що у складі Лобойківського скарбу є два ножі, які зберегли згладжені ковкою сліди торцевого нанютування, яким було оформлено виїмчастий перехват і ромбічне перехрестя на цих екземплярах (рис. 4: 8b, 8c). А ще два ножі без перехрестя з цього комплексу містять рельєфні наклепування по периметру насадів — сліди торцевого кування (рис. 4: 8a). Тобто цей технологічний прийом виразно представлений на серії ножів Лобойківського скарбу, що підтверджує коректність наших зіставлень і хронологічних міркувань.

Таким чином, всі наведені вище факти схилиють до думки, що Улянівський скарб відноситься до післябабинського часу — умовно «зрубносабатинівського». Навіть якщо погодитись з відомим підходом щодо певного, нехай навіть незначного, запізнення початку складення сабатинівської культури відносно бережнівсько-маївської зрубної, а відтак синхронізувати ранню БМЗК з передуючою сабатинівській культурі пізньою бабинською (дніпро-прутською — ДПБК), в чому я особисто не впевнений, то цей гаданий хронологічний розрив все-одно не дозволить відносити Улянівський скарб до бабинського часу, оскільки, як ми показали вище, аналогічні улянівському ножі в БМЗК маркують не ранній, а пізній горизонт поховань, який не може бути одночасним будь-яким фінальнобабинським пам'яткам.

Продовжуючи розпочатий вище аналіз у площині питання культурної приналежності

1. Автор глибоко вдячний співробітникам Дніпровського національного історичного музею імені Дмитра Яворницького — зав. відділу археології О. В. Старіку і старш. наук. співроб. відділу фондів М. Й. Сердюк за допомогу й надання якісних та інформативних фотографічних матеріалів.

ножів зі сформованим куванням потовщеним перехватом з)(–подібними натютнями, іноді з підромбічним перехрестям, нагадаємо, що 4 зі 7 розглянутих знахідок походять з надійно атрибутованих класичних поховань БМЗК (рис. 4: 9). Дві знахідки зі Сумщини походять з площ поселень у басейні р. Клевень і, за відсутності достатніх даних, їх культурна атрибуція є утрудненою або й неможливою. За логікою, можна припустити приналежність цих ножів до зрубної культури, пори те, що їхні місця знахідок перебувають на периферії зрубної ойкумени (рис. 4: 9), причому в регіоні, що є порубіжним як для покровської, так і бережнівсько-маївської зрубних культур (Отрощенко 2003, рис. 1).

В рамки цієї ж логіки повністю вкладається Лобойківський скарб, знайдений в ареалі бережнівсько-маївської зрубної культури (рис. 4: 9), який включав у своєму складі ножі зі сформованим шляхом торцевого кування перехватом і перехрестям. Наразі ніхто з дослідників не сумнівається в тому, що цей комплекс є визначальним для БМЗК, виступаючи при цьому епонімом відповідної системи металовиробництва (Татаринов 1993, с. 192—194; Klochko 1998; Ключко 2006, с. 131, 192; Отрощенко 2015; Бровендер 2016, с. 18; та ін.).

Місцезнаходження Улянівського скарбу перебуває за межами ареалу БМЗК і водночас в області поширення сабатинівської культури (рис. 4: 9), що й зумовило відповідний варіант культурної атрибуції знахідки. Проте склад цього комплексу, який включає притаманний для зрубних поховань ніж, показові для зрубної культури серпи ібракаївського типу і тесло лобойківсько-головувського осередку, асоційованого як з БМЗК, так і культурним блоком Сабатинівка-Ноуа (Бочкарев 2012, с. 205—206), ускладнює беззастережну атрибуцію Улянівського скарбу. Немає сумніву, що у разі його знаходження в ареалі БМЗК, відповідна його атрибуція не викликала би жодних заперечень. У нашому ж випадку саме локалізація скарбу, а не його склад, схиляють терези до сабатинівської культурної атрибуції Улянівського комплексу.

На завершення зупинимось на питанні можливого виділення розглядуваних ножів як окремої типологічної одиниці. У відомій класифікації Є. Черниха виділено типологічний розряд ножів-кинджалів Н-34 з листоподібним клинком і наміченим кільцевим упором навколо основи черешка. Дослідник припускав можливість розглядати ці вироби як варіант хронологічно наступних ножів типу Н-36 з чітким кільцевим упором. На теренах Північного Причорномор'я тоді було відомо три екземпляри таких ножів, що походили із випадкових знахідок Нижньої Наддніпрянщини (Черних 1976, с. 119—120, табл. XXXVI: 6, 9, 10). Не маючи можливості познайомитись із цими артефактами *de visu* і спираючись на доволі схематичні зображення в указаній монографії, важко

оцінити ступінь їхньої морфологічної й технологічної подібності до розглядуваних нами ножів. Але локалізація самих знахідок у межах ареалу поширення досліджуваних нами ножів може виявитись невідповідною. Так чи інакше, виразна морфологічна, а головне технологічна, специфіка ножів із)(–подібним накладуванням на перехваті дає підстави виокремлювати їх у тип, який ми пропонуємо назвати *улянівським*. Які аргументи можна навести на користь запропонованої назви?

По-перше, ніж із Улянівського скарбу є першим у хронологічній послідовності відкриттів таких знахідок (1960). По-друге, походить він зі замкненого археологічного комплексу, що є важливим критерієм для археологічного епоніму. По-третє, Улянівський скарб є добре відомим археологічним комплексом в українській і зарубіжній науці. По-четверте, він уже відіграв роль епоніму для виділення класифікаційної одиниці, а саме тесла улянівського типу, частково відповідних розряду Т-8 класифікації Є. Черниха (Бочкарев 2020, с. 492, 512). Присутність у ньому лише одного характерного ножа унеможливило плутанину, яка би виникла унаслідок спроби запропонувати як типотворювальний епонім, наприклад, Лобойківський скарб, в якому подібні ножі співіснують із іншими ножами і кинджалом різних типів.

Наведені аргументи видаються достатніми для того, щоб виділена нами класифікаційна одиниця отримала назву *улянівський тип*. Основними його типотворювальними ознаками є сформований двобічним торцевим куванням потовщений виїмчастий перехват з)(–подібною накладкою-нанютнем, іноді зі слабо вираженим підромбічним перехрестям.

Висновки. Накопичені на сьогодні джерела й дані дають підстави виділити в металокомплексі пізнього бронзового віку Надчорномор'я новий тип ножів, що характеризується потовщеним виїмчастим перехватом з)(–подібним нанютнем, сформованим через двобічне торцеве кування місця переходу від клинка до насада, іноді зі слабо оформленим підромбічним перехрестям. Цей різновид знаряд запропоновано розглядати в рамках *ножів улянівського типу*: за назвою хронологічно першої знахідки такого ножа у складі однойменного скарбу металевих виробів. Переважна більшість ножів улянівського типу походить із комплексів бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК), що й визначає їхню культурну належність. Натомість виявлення Улянівського скарбу в ареалі сабатинівської культури натякає на те, що подібні ножі могли траплятись і в цьому культурному середовищі. Хронологія ножів улянівського типу доволі надійно і однозначно окреслена пізнім періодом БМЗК (можливо включно з переходом від раннього до пізнього періодів), який імовірно можна синхронізувати з раннім етапом сабатинівської культури.

ЛІТЕРАТУРА

Бочкарев, В. С. 2012. К вопросу об использовании металлических серпов и серповидных орудий в степных (скотоводческих) культурах эпохи поздней бронзы Восточной Европы. *Российский археологический ежегодник*, 2, с. 194-214.

Бочкарев, В. С. 2020. К вопросу об относительной хронологии металлопроизводства позднего бронзового века южной половины Восточной Европы (зоны степи и лесостепи). *Archäologie in Iran und Turan*, 19: Der Kaukasus zwischen Osteuropa und Vorderem Orient in der Bronze- und Eisenzeit: Dialog der Kulturen, Kultur des Dialoges, с. 477-525.

Бровендер, Ю. М. 2016. *Донецький гірничо-металургійний центр доби бронзи*. Автореферат дисертації д-ра істор. наук. Київ: ІА НАН України.

Дергачев, В., Бочкарев, В. 2002. *Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы*. Кишинев: Высшая Антропологическая Школа.

Забавін, В. О. 2018. *Зрубна культура Північного Приазов'я (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Автореферат дисертації канд. істор. наук. Київ: ІА НАН України.

Клименко, В. Ф. 1998. *Курганы юга Донетчины*. Енакиєво.

Клочко, В. І. 2006. *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000—900 рр. до Р. Х.)*. Київ: АртЕк.

Ковалева, І. Ф. 1981. *Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке*. Днепропетровск: ДГУ.

Кореневский, С. Н. 1976. О металлических топорах Северного Причерноморья, Среднего и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы. *Советская археология*, 4, с. 16-31.

Кравец, Д. П., Посредников, В. А. 1996. Результаты исследований курганных групп у с. Миньковка. *Донецкий археологический сборник*, 6, с. 76-108.

Куйбышев, А. И., Дорофеев, В. В., Шилов, Ю. А., Нечитайло, А. Л., Куприй, С. А., Шевченко, Н. П., Толкачев, Ю. И., Амирханов, А. Ш., Абикулова, М. И., Билкова, В. П. 1983. *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы в Херсонской и Запорожской областях в 1983 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/26.

Литвиненко, Р. А. 1992. Погребальные сооружения срубной культуры Подонцовья и Северо-Восточного Приазовья. *Донецкий археологический сборник*, 1, с. 29-46.

Литвиненко, Р. О. 1994. *Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Автореферат дисертації канд. істор. наук. Київ: ІА НАН України.

Литвиненко, Р. А. 1999. Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья. В: Прияхин, А. Д. (ред.). *Древности Северо-Восточного Приазовья*. Донецк, с. 4-23.

Литвиненко, Р. О. 2000. Поховання зрубної культури в кам'яних гробницях з горизонтальною кладкою стін. *Археологія*, 4, с. 3-18.

Литвиненко, Р. О. 2011. Металовиробництво племен Дніпро-Донської бабинської культури. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б: Гуманітарні науки*, 2, с. 164-175.

Отрощенко, В. В. 1981. *Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников)*. Диссертация канд. ист. наук. Киев: ИА АН УССР.

Отрощенко, В. В. 2003. К истории племен срубной общности. *Археология восточноевропейской лесостепи*, 17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы, с. 68-96.

Отрощенко, В. 2015. Лобойківська металургія та бережнівсько-маївська зрубна культура. *Наукові студії*, 8, с. 159-170.

Плешивенко, А. Г. 1993. Могильник кургана «Бабакова могила» из Северного Приазовья. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*, IV, с. 128-156.

Татаринев, С. И. 1993. *Древний металл Восточной Украины*. Артемовск.

Черных, Е. Н. 1976. *Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР*. Москва: Наука.

Черных, Л. А. 1997. *Проблемы изучения первобытного ремесла в археологии (социально-исторический аспект)*. Диссертация канд. ист. наук. Киев: ИА НАН України.

Klochko, V. I. 1998. The issue of the Eastern Border of the Eastern Trzciniec culture (Lobokivka Metallurgy). *Baltic-Pontic studies*, 6, p. 48-73.

Leskov, A. M. 1981. *Jung- und Spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet*. Prähistorische Bronzefunde, XX, 5. München: C. H. Beck'sche.

REFERENCES

Bochkarev, V. S. 2012. K voprosu ob ispolzovanii metallicheskikh serpov i serpovidnykh orudii v stepnykh (skotovodcheskikh) kulturakh epokhi pozdnei bronzy Vostochnoi Evropy. *Rossiiskii arkheologicheskii ezhegodnik*, 2, s. 194-214.

Bochkarev, V. S. 2020. K voprosu ob otnositelnoi khronologii metalloproduktstva pozdnego bronzovogo veka iuzhnoi poloviny Vostochnoi Evropy (zony stepi i lesostepi). *Archäologie in Iran und Turan*, 19: Der Kaukasus zwischen Osteuropa und Vorderem Orient in der Bronze- und Eisenzeit: Dialog der Kulturen, Kultur des Dialoges, с. 477-525.

Brovender, Yu. M. 2016. *Donetskii hirnycho-metalurhiyni tsentr doby bronzy*. Avtoreferat dysertatsii d-ra istor. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Dergachev, V., Bochkarev, V. 2002. *Metallicheskie serpy pozdnei bronzy Vostochnoi Evropy*. Kishinev: Vysshiaia Antropologicheskaiia Shkola.

Zabavin, V. O. 2018. *Zrubna kultura Pivnichnoho Pryazov'ia (za materialamy pokhvalnykh pam'iatok)*. Avtoreferat dysertatsii kand. istor. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Klimenko, V. F. 1998. *Kurgany iuga Donetchyny*. Enakievo.

Klochko, V. I. 2006. *Ozbroiennia ta viiskova sprava davnoho naselennia Ukrainy (5000—900 rr. do R. Kh.)*. Kyiv: ArtEk.

Kovaleva, I. F. 1981. *Sever Stepnogo Podneprov'ia v srednem bronzovom veke*. Dnepropetrovsk: DGU.

Korenevskii, S. N. 1976. O metallicheskikh toporakh Severnogo Prichernomoria, Srednego i Nizhnego Povolzhia epokhi srednei bronzy. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, s. 16-31.

Kravets, D. P., Posrednikov, V. A. 1996. Rezultaty issledovani kurgannykh grupp u s. Minkovka. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 6, s. 76-108.

Kuibyshev, A. I., Dorofeev, V. V., Shilov, Iu. A., Nechitailo, A. L., Kuprii, S. A., Shevchenko, N. P., Tolkachov, Iu. I., Amirkhanov, A. Sh., Abikulova, M. I., Bilkova, V. P. 1983. *Otchet o rabotakh Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v zone stroitelstva Kakhovskoi orositelnoi sistemy v Khersonskoi i Zaporozhskoi oblastiakh v 1983 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/26.

Litvinenko, R. A. 1992. Pogrebalnye sooruzheniia srubnoi kultury Podontsovia i Severo-Vostochnogo Priazovia. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 1, s. 29-46.

Lytvynenko, R. O. 1994. *Zrubna kultura baseinu Siverskoho Dintsia (za materialamy pokhvalnykh pam'iatok)*. Avtoreferat dysertatsii kand. istor. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Litvinenko, R. A. 1999. Periodizatsiia srubnykh mogilnikov Severo-Vostochnogo Priazovia. In: Priakhin, A. D. (ed.). *Drevnosti Severo-Vostochnogo Priazovia*. Donetsk, s. 4-23.

Lytvynenko, R. O. 2000. Pokhovannia zrubnoi kultury v kam'ianykh hrobnytsiakh z horyzontalnoiu kladkoiu stin. *Arkheolohiia*, 4, s. 3-18.

Lytvynenko, R. O. 2011. Metalovyrobnytstvo plemen Dni-pro-Donskoi babynskoi kultury. *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu. Serii B: Humanitarni nauky*, 2, s. 164-175.

Otroshchenko, V. V. 1981. *Srubnaia kultura Stepnogo Podneprovia (po materialam pogrebalnykh pamiatnikov)*. Dissertatsiia kand. istor. nauk. Kyiv: IA AN USSR.

Otroshchenko, V. V. 2003. K istorii plemen srubnoi obshchnosti. *Arkheologiia vostochnoevropeiskoi lesostepi*, 17: Dono-Donetskii region v epokhu bronzы, s. 68-96.

Otroshchenko, V. 2015. Loboivska metalurhiia ta berezhnivsko-maivska zrubna kultura. *Naukovi studii*, 8, s. 159-170.

Pleshivenko, A. G. 1993. Mogilnik kurgana «Babakova mogila» iz Severnogo Priazovia. *Drevnosti Stepnogo Prichernomoria i Kryma*, IV, s. 128-156.

Tatarinov, S. I. 1993. Drevnii metall Vostochnoi Ukrainy. Artemovsk.

Chernykh, E. N. 1976. *Drevniaia metalloobrabotka na Iugo-Zapade SSSR*. Moskva: Nauka.

Chernykh, L. A. 1997. *Problemy izucheniia pervobytnogo remesla v arkheologi (sotsialno-istoricheskii aspekt)*. Dissertatsiia kand. istor. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Klochko, V. I. 1998. The issue of the Eastern Border of the Eastern Trzciniec culture (Loboivka Metallurgy). *Baltic Pontic studies*, 6, p. 48-73.

Leskov, A. M. 1981. *Jung- und Spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet*. Prähistorische Bronzefunde, XX, 5. München: C. H. Beck'sche.

R. O. Lytvynenko

ON THE SELECTION AND CHRONOLOGY OF ULYANIVKA TYPE KNIVES

In the collection of metal artifacts of the Late Bronze Age of the Northern Pontic region a series of bronze knives (7 objects) is distinguished, which are characterized by a notable morphological and technological feature: they have double-edged blade and a forged waist with thickening and)(like layering of the metal at the point of transition of the blade to the handle. Among these finds, four items come from the barrow burials of Berezhnivka-Mayivka Zrubna Culture (BMZC): Baskan', Babakova Moghila 3/5 (kurgan/burial), Ivanivka 1/1, Mynkivka 6/1, Novomykolaivka, Smolovs'ka

Mohyla 1/5. One knife was part of the Ulyanivka hoard of bronze objects, Mykolaiv region. Two more knives are the accidental finds from the Sumy region and Glukhiv of the same region.

All mentioned burials with knives according to their burial features and grave goods, as well as according to the data of stratigraphy, represent the late period of the BMZC. Researchers attribute the Ulyanivka treasure either to the early period of the Sabatynivka culture, or to the late stage of the Babyne culture. Contrary to this, it seems to be more reasonable that the Ulyanivka hoard belongs to the early Sabatynivka culture and probably may be synchronized with the late BMZC. This conclusion is confirmed by the materials of the Loboivka hoard (Dnipropetrovsk region), which includes several knives with smoothed (leveled) traces of end forging. The Loboivka hoard belongs to the BMZC and is traditionally synchronized with the Ulyanivka hoard.

The territorial distribution of knives with forged waist and)(like layering of the metal shows that almost all of them within the Zrubna Culture (BMZC) area were found. This fact is decisive for the cultural attribution of such knives. Only the Ulyanivka hoard was found in the area of the Sabatynivka culture, which hints at its corresponding affiliation. However, the composition of the objects of the Ulyanivka hoard itself (sickles, adze and knife) mostly corresponds to the Zrubna culture.

The discussed evidence allows us to distinguish the knives with forged waist and)(like layering of the metal into a separate classification taxon and we can name them the *Ulyanivka type knives*.

Keywords: Northern Pontic region, Bronze Age, Zrubna culture, Sabatynivka culture, Ulyanivka type knives, chronology.

Одержано 1.05.2023

ЛИТВИНЕНКО Роман Олександрович, доктор історичних наук, професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, Україна

LYTVYENKO Roman A., Doctor of Historical Sciences, Professor, Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-5707-8384,

e-mail: ltvnrnm@gmail.com.